

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.17
УДК 341:340.116

Микола Іванович Бортун

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ORCID: 0009-0009-1196-4706, e-mail: aveo-b@ukr.net

Георгій Миколайович Бортун

Студент 4 курсу Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0009-1196-4706, e-mail: georgiy.bortun@gmail.com

Способи притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів

У статті досліджуються проблеми, щодо визначення сучасного змісту та значення способів притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів. Сучасні підходи щодо визначення змісту міжнародного злочину в умовах запровадження принципу верховенства права в європейських країнах, механізму забезпечення і захисту прав та свобод людини у сучасних умовах. Формування механізму створення спеціальних органів в системі міжнародних відносин з урахуванням основних принципів демократії, серед яких верховенство права є ключовим у притягненні осіб за кримінальні міжнародні злочини.

Ключові слова: міжнародні злочини; права та свободи людини; притягнення до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини; верховенство права.

Постановка проблеми. Здійснивши військове вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року РФ вчинила застосування військової сили проти суверенітету та територіальної недоторканості України, що є несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

Демократичний світ визнав агресію РФ проти України протиправною та на рівні: Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1 «Агресія проти України»; резолюцій ПАРЄ 2433 (2022) «Наслідки продовження агресії Російської Федерації проти України: роль і відповідь Ради Європи» і 2436 (2022) «Агресія Російської Федерації проти України: забезпечення відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та інші міжнародні злочини»; Декларації Парламентської Асамблеї НАТО на підтримку України; Резолюції Парламентської

Асамблеї ОБСЄ стосовно агресивної війни Російської Федерації проти України та її народу й загрози безпеці в усьому регіоні ОБСЄ; Резолюції Європейського Парламенту «Російська агресія проти України» й багатьох інших міжнародних організацій та засудив її.

Незважаючи на те, що стаття 2 (4) Статуту ООН зобов'язує держави утримуватись у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, починаючи з моменту повномасштабного вторгнення, РФ вчинила кожен акт агресії, передбачений Римським статутом, а фактично міжнародний злочин.

Історія свідчить, що особи, які вчиняють міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру, повинні нести кримінальну відповідальність [1 с. 175].

Для притягнення до відповідальності за злочин агресії необхідно встановити відповідні елементи складу злочину, а саме: суб'єкт злочину, хто спланував, підготував, ініціював або вчинив акт агресії; суб'єктом злочину була особа, яка могла фактично здійснювати контроль за політичними або військовими діями держави, яка вчинила акт агресії, чи спрямовувати їх; акт агресії — застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави, або в будь-який інший спосіб, що суперечить Статуту ООН, був вчинений; суб'єктові злочину було відомо про фактичні обставини, які свідчили про те, що таке застосування збройної сили суперечило Статуту ООН; акт агресії — за своїм характером, серйозністю і масштабами — становив грубе порушення Статуту ООН; суб'єктові злочину було відомо про фактичні обставини, які свідчили про таке грубе порушення Статуту ООН [2].

Впровадження загальноновизнаних ознак злочину в форматі міжнародних відносин створить реальне уявлення про можливі механізми притягнення винних осіб до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів. В цьому і полягає актуальність даної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняних уявлень про зміст механізму притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів, слід зазначити О. В. Буткевича, В. Ф. Погорілка, П. М. Рабіновича, А. О. Селіванова, О. В. Столярського та інших. Разом із тим реальі та виклики сучасності вимагають більшого поглиблення дослідження даної проблеми.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз суспільних відносин, які виникають у сфері механізму притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів.

Викладення основного матеріалу. Підставою для притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб є скоєння ними міжнародного злочину або злочину міжнародного характеру. До

міжнародної кримінальної відповідальності фізичну особу можна притягнути безпосередньо на підставі норм міжнародного права [3].

Під міжнародними злочинами розуміють заборонені міжнародним правом діяння окремих осіб чи груп осіб, які виступають від імені держави або приймають участь у здійсненні державної політики. Такі злочини прямо пов'язані з міжнародно-протиправними діяннями держав. До них відносяться злочини проти миру і безпеки людства. Держави за такі діяння несуть міжнародно-правову відповідальність, а фізичні особи, тобто особи, які направляють і здійснюють державну політику, що виражається в злочинній поведінці відповідної держави, — міжнародну кримінальну відповідальність. За злочини проти миру і безпеки людства (міжнародні злочини) фізичні особи можуть бути притягнені до відповідальності міжнародним трибуналом або судом держави.

На відміну від міжнародних злочинів, злочини міжнародного характеру — це протиправні діяння, які зазіхають на міжнародні відносини, міжнародний правопорядок, тобто зачіпають інтереси декількох держав, але вчиняються індивідами поза зв'язком з політикою якої-небудь держави, для досягнення власних інтересів. До злочинів такого виду можна віднести підробку грошових знаків, угон повітряного судна, незаконні операції з наркотичними засобами, торгівлю людьми тощо. За скоєння злочинів міжнародного характеру фізичні особи несуть відповідальність за внутрішнім кримінальним правом. На державі лежить обов'язок забезпечити реалізацію такої відповідальності. Якщо держава порушить цей обов'язок, вона буде притягнута до міжнародно-правової відповідальності.

Сучасне міжнародне право відносить до міжнародних злочинів чотири групи діянь, а саме: агресію, геноцид, злочини проти людяності, військові злочини.

Одним з найбільш небезпечних міжнародних злочинів є агресія. У міжнародному праві відсутнє конвенційне визначення агресії. Генеральна Асамблея ООН у Резолюції «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 р. під агресією розуміє застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або яким-небудь іншим способом, несумісним зі Статутом ООН. Іншим видом міжнародних злочинів є геноцид.

Відповідно до ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, 1948 р., під геноцидом розуміються «дії, які вчиняються з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; с) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її; д) міри, розраховані на недопущення дітонародження в середовищі такої групи; е) насильницька передача дітей з однієї групи в іншу».

До злочинів проти людяності Статут Міжнародного кримінального суду відносить будь-яке з наступних діянь, які здійснюються в межах широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо: вбивство; знищення; поневолення; депортація; катування; зґвалтування, оборонення в сексуальне рабство; переслідування за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, тендерними мотивами; злочин апартеїду; інші нелюдські діяння аналогічного характеру.

Згідно зі Статутом Міжнародного кримінального суду військові злочини являють собою серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних та неміжнародних збройних конфліктах. Притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності найчастіше здійснюється через національні кримінально-правові системи. Питома вага діяльності міжнародних трибуналів є невеликою [3].

Починаючи з моменту повномасштабного вторгнення, РФ вчинила кожен акт агресії, передбачений Римським статутом, зокрема:

- a) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яка військова окупація, незалежно від її тимчасового характеру, що є результатом такого вторгнення або нападу, чи будь-яка анексія із застосуванням сили на території іншої держави або її частини. Так, 24 лютого 2022 року російські війська вторглися в Україну з суші, повітря та моря для проведення «спеціальної військової операції». У перший день операції російські війська перетнули північний кордон України з боку Білорусі в напрямку столиці України Києва. Вони захопили Чорнобильську зону відчуження. Вони перетнули північно-східний кордон України, просуваючись до другого за величиною міста країни — Харкова. Російські війська також рушили на півдні з Криму в бік м. Херсон;
- b) бомбардування збройними силами держави території іншої держави чи застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави. 24 лютого 2022 року приблизно 100 російських крилатих, балістичних і морських ракет вразили цілі в Україні для проведення «спеціальної військової операції» путіна. Російська авіація завдала ударів по містах, аеропортах і військовим об'єктам в Україні. 10 жовтня 2022 року російські війська завдали першого масованого ракетного удару по енергетичній інфраструктурі України. Бомбардування та ракетні обстріли цивільного населення та цивільних об'єктів не припиняється, є системним;
- c) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави, згідно з розвідкою Міністерства оборони Великобританії, 13 березня 2022 року російські військово-морські сили встановили блокаду чорноморського узбережжя України, що фактично ізолювало Україну від міжнародної морської торгівлі;

- d) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили чи морські та повітряні флоти іншої держави. 24 лютого 2022 року російські балістичні, крилаті ракети та ракети морського базування завдали ударів по широкому спектру українських військових об'єктів та об'єктів протиповітряної оборони;
- e) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави за угодою з державою, яка приймає, в порушення умов, передбачених в угоді, чи будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди. РФ використала збройні підрозділи, які за угодою про статус та умови перебування її Чорноморського флоту на території України, розташовувалися на території Кримського півострова для його окупації;
- f) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для вчинення акту агресії проти третьої держави. Станом на 24 лютого 2022 року білоруські аеродроми, засоби протиповітряної оборони, системи управління повітряним рухом, військова і частина цивільної логістики фактично були передані в розпорядження росії. Вся ця інфраструктура була використана для ударів та прямого вторгнення на суверенну територію України;
- g) направлення державою або від імені держави озброєних банд, груп та іррегулярних сил або найманців, які вчиняють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які мають настільки серйозний характер, що це рівноцінно переліченим вище актам або істотній участі в них. Росія направила збройні загоны, групи, нерегулярні війська або найманців для проведення збройних дій проти України. Зокрема, повідомляється, що група Вагнера, приватна військова компанія, яка була пов'язана з Євгеном Пригожиним, активно працює в Україні [2].

3 квітня 2022 року Президент України оголосив про створення спеціального механізму правосуддя для притягнення до відповідальності осіб, причетних до злочинів проти українського народу. У зв'язку з цим виникає багато питань щодо того яким чином буде функціонувати цей механізм, на яких засадах, хто буде входити до його складу та інше. Спробуємо розібратися у цих питаннях.

У своєму зверненні Президент України повідомив, що *«Суть цього механізму — спільна робота національних та міжнародних фахівців: слідчих, прокурорів та суддів. Цей механізм допоможе Україні та світу притягнути до конкретної відповідальності осіб, які розв'язали або будь-яким чином брали участь у цій страшній війні проти українського народу та у злочинах проти наших людей»*. Також Президент України зазначив, що Міністерство закордонних справ України, Офіс Генерального прокурора, Національна поліція, Служба безпеки України, розвідка та інші структури згідно зі своєю компетенцією мають спрямувати всі зусилля на те, щоб цей механізм запрацював негайно [4].

Масштаби і серйозність злочинів є безпрецедентними в історії України, тому сьогодні вся правоохоронна система України постала перед складним завданням збирання доказів та розслідування міжнародних злочинів проти українського народу. Очевидно, що ефективне розслідування таких злочинів вимагає задіяння неабияких ресурсів і відповідної компетенції слідчих, експертів, прокурорів. Саме тому наразі важливим є залучення до цього процесу міжнародних фахівців та іноземних експертів, які мають досвід при документуванні та розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочину геноциду.

Наразі відомо, що після рішення Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду (далі — МКС) про початок повноцінного розслідування від 2 березня 2022 року слідчі МКС прибули до України для проведення розслідування міжнародних злочинів разом із українськими колегами. Отже, міжнародна співпраця представників МКС та правоохоронних органів України вже розпочалася. Разом з тим, паралельно із розслідуванням МКС був запущений процес створення Спеціального ad-hoc трибуналу для розслідування злочину агресії (оскільки цей злочин не може бути розслідуваний в рамках МКС в силу існуючих обмежень). 5 березня 2022 року фахівцями у сфері міжнародного права була проголошена Декларація про створення такого Трибуналу за принципами Нюрнберзького Трибуналу після Другої світової війни. Створення такого Трибуналу отримало багато різних позицій (як схвальних, так і таких, що мають певні застереження) зі сторони міжнародного наукового співтовариства.

Окрім застосування міжнародних інституцій для притягнення до відповідальності за міжнародні злочини також має бути задіяна національна система правосуддя та іноземні системи на принципах універсальної юрисдикції, в першу чергу щодо безпосередніх виконавців таких злочинів, адже і МКС і Спеціальний трибунал щодо злочину агресії передбачає розслідування відносно вищого керівництва держави, начальників і командирів.

У спільній заяві щодо створення Спеціального трибуналу фахівці з міжнародного права закликали країни погодитися надати спеціальному кримінальному трибуналу юрисдикцію, що походить з національних кримінальних кодексів та загального міжнародного права, а також надати такому суду юрисдикцію для розслідування дій як виконавців злочину агресії, так осіб, які сприяли чи організували вчинення цього злочину.

Крім вищезазначених варіантів розслідування міжнародних злочинів в Україні юрисдикцію щодо злочину агресії може мати і національний суд, який здійснює територіальну юрисдикцію (у росії, білорусі чи Україні), або національний суд, що здійснює універсальну юрисдикцію. Відповідно до Кримінального кодексу України агресія є злочином — ст. 437 передбачає кримінальну відповідальність за планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни. До того ж злочин

агресії також є у кримінальних законах росії (ст. 353) та білорусі (ст. 122). Проте у міжнародному праві високопосадовцям держав гарантується функціональний імунітет від кримінального переслідування іншими державами. Надання такого захисту очільникам держав впливає із принципу суверенної рівності та невтручання у внутрішні справи держав. Функціональний імунітет високопосадовців держави пов'язаний із виконанням державних функцій і застосовується відносно їхніх дій, вчинених в їх службовій якості. Такий імунітет надається вищим посадовим особам для ефективного здійснення ними своїх функціональних обов'язків на міжнародній арені як основних представників своєї держави. Варто зазначити, що злочин агресії є «лідерським» злочином і відповідальність за нього може нести лише вище політичне та військове керівництво. Отже, переслідування за злочин агресії на національному рівні унеможлиблюється імунітетом вищих посадових осіб. У зв'язку з цим, більш прийнятний варіант є міжнародний трибунал, адже загальноприйнятим є те, що використання такого імунітету неможливе при міжнародній кримінальній відповідальності за міжнародні злочини.

Національна система правосуддя матиме важливе значення саме для розслідування злочинів, вчинених російськими офіцерами, солдатами, тобто безпосередніми виконавцями. Скоріше за все, розгляд таких справ відбуватиметься за спеціальною процедурою *in absentia*, тобто заочний розгляд. Таке спеціальне розслідування відбувається відносно осіб, які переховуються на окупованій території або на території держави-агресора. КПК України також дозволяє оголошувати таких осіб у міжнародний розшук. Українські слідчі органи мають значний досвід у таких розслідуваннях з 2014 року. Інше питання — це притягнення до відповідальності російських військовослужбовців, які наразі перебувають під контролем України. В національній судовій практиці були випадки засудження російських військовополонених за злочини на території України (справа Александрова і Єрофєєва). За нормами міжнародного гуманітарного права військовополонені підлягають захисту від судового переслідування за факт участі у воєнних діях (імунітет комбатанта), проте такий захист не поширюється на випадки вчинення воєнних злочинів. Щодо обов'язку репатріації військовополоненого, то ув'язнені можуть утримуватися під вартою на період кримінального провадження та судового розгляду, а у випадку засудження — до часу закінчення відбуття покарання (п. 5 ст. 119 Женевської Конвенції про поводження з військовополоненими). Отже, обов'язок держави звільнити і передати військовополоненого після закінчення воєнних дій стосовно осіб, які перебувають під слідством чи засуджені, призупиняється і відновлюється після завершення кримінального провадження чи відбуття покарання.

Альтернативним варіантом притягнення виконавців міжнародних злочинів може бути відкриття кримінальних проваджень іноземними країнами за принципами універсальної юрисдикції — це принцип міжнародного права, який дозволяє судити іноземців, що вчинили

міжнародні злочини, на території іншої держави на підставі серйозності таких злочинів, які є загрозою для всього міжнародного співтовариства. На даний момент ряд європейських держав оголосили про початок кримінального розслідування щодо подій в Україні за принципом універсальної юрисдикції (Польща, Німеччина, Литва, Естонія, Словаччина, Швеція). Така співпраця з міжнародними партнерами є дуже важливою для розслідування міжнародних злочинів, адже тисячі українців, які є свідками чи потерпілими, наразі перебувають на території іноземних держав, правоохоронні органи яких вже зараз можуть збирати докази шляхом їх опитування в рамках відкритого кримінального провадження. До того ж правоохоронні органи ЄС в рамках спільної інституції Євроюст ініціюють створення Спільної Слідчої Групи щодо розслідування злочинів, вчинених збройними силами російської федерації на території України.

Висновки. Отже, наразі перед Україною та усім міжнародним співтовариством лежить важливе та складне завдання розроблення і здійснення міжнародних судових механізмів, органів розслідування, міжнародних експертів та фахівців задля покарання усіх осіб, які вчиняли тяжкі злочини проти українського народу, з метою досягнення справедливості, компенсації для потерпілих і уникнення звірств у нашій історії. Міжнародні злочини не мають строків давності щодо притягнення до відповідальності. Історія засвідчує, що рано чи пізно навіть високопосадовці постають перед правосуддям і несуть належну відповідальність за скоєне.

Перелік посилань

1. Столярський О. Генезис концепції міжнародного кримінального права. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 175—179.
2. Злочин агресії: поняття та підстави притягнення вищого військово-політичного керівництва росії до відповідальності (2023). URL: <https://ecpl.com.ua/news/21869/> (дата звернення: 12.01.2024).
3. Поняття і види міжнародних злочинів. URL: <https://studfile.net/preview/5170279/page:38/> (дата звернення: 12.01.2024).

References

- Stolyarskyi, O. (2012). The genesis of the concept of international criminal law. *Bulletin of Lviv University. International relations series*. Iss. 30. Pp. 175—179 (access date: 15.01.2024). [in Ukrainian].
- The crime of aggression: concepts and grounds for bringing Russia's top military and political leadership to justice (2023). URL: <https://ecpl.com.ua/news/21869/> (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].
- Concepts and types of international crimes. URL: <https://studfile.net/preview/5170279/page:38/> (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

4. Спеціальний Міжнародний Трибунал — ефективний механізм забезпечення притягнення до відповідальності вищих посадових осіб Російської Федерації за агресію проти України. URL: <https://ecpl.com.ua/news/spetsialnyy-mizhnarodnyy-trybunal-efektyvnyy-mekhanizm-zabezpechennia-pryiahnennia-do-vidpovidalnosti-vyshchyykh-posadovykh-osib-rosiyskoi-fe> (дата звернення: 12.01.2024).
- The Special International Tribunal is an effective mechanism for ensuring the prosecution of senior officials of the Russian Federation for aggression against Ukraine. URL: <https://ecpl.com.ua/news/spetsialnyy-mizhnarodnyy-trybunal-efektyvnyy-mekhanizm-zabezpechennia-pryiahnennia-do-vidpovidalnosti-vyshchyykh-posadovykh-osib-rosiyskoi-fe> (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

Methods of the prosecution for committing the international crimes

M. Bortun, H. Bortun

The article examines the problems that have emerged in European legal science and law enforcement practice regarding the definition of the modern content and significance of the methods of the prosecution for the commission of international crimes. Modern approaches to the definition of the content of the principle of international crime in the context of the introduction of the rule of law in European countries. the mechanism of ensuring and protecting human rights and freedoms in modern conditions, as a complex legal system that includes both domestic or national and international means. The formation of the mechanism for the creation of special bodies in the system of international relations, taking into account the basic principles of democracy, among which the rule of law is a key in bringing people to justice for criminal international crimes.

Keywords: international crimes; human rights and freedoms; criminal prosecution for international crimes.

- ⇒ Бортун, М. І., Бортун, Г. М. (2024). Способи притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 185—193. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.17.